

DİO-NUN İNZİBATI, ƏMƏLİYYAT-AXTARIŞ, CİNAYƏT-PROSESSUAL FƏALİYYƏTİNDƏ İNSAN HÜQUQLARININ TƏMİNATI

P L A N:

GİRİŞ

- 1. Daxili işlər orqanlarının (polis) fəaliyyətində hüquqi formalar və insan hüquqlarının təminatı faktorları.**
- 2. DİO-nun inzibati fəaliyyətində insan hüquqlarının təminatının əsasları.**
- 3. DİO-nun əməliyyat-axtarış fəaliyyəti və insan hüquqları.**
- 4. Cinayət-prosessual fəaliyyətində insan hüquqlarının təminatının əsasları.**

GİRİŞ

Hüquqi dövlətin formalaşması, qanunçuluğun və hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsi bütün hüquq-mühafizə orqanlarının, o cümlədən də daxili işlər orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsini tələb edir. Daxili işlər orqanlarının üzərinə düşən vəzifə və funksiyalarının yerinə yetirilməsində əsas rol daxili işlər orqanlarının inzibati fəaliyyətinə məxsusdur. Dövlətin daxili işlər sahəsindəki ictimai-siyasi sabitliyin qorunub saxlanması, ölkədə hüquq qaydasının və qanunçuluğun təmin edilməsi, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, onların qanuni mənafeələrinin və mülkiyyətin mühafizəsinin təmin edilməsi kimi vəzifələrinin yerinə yetirilməsində daxili işlər orqanları (polis) xüsusi yer tutur. Dövlətin bu sahədəki vəzifələrinin daha da səmərəli yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi məqsədi ilə hüquqi vəziyyətlərindən asılı olaraq konkret normativ-hüquqi aktlar vasitəsi ilə daxili işlər orqanlarının (polisin) bu sahədəki vəzifələri müəyyən edilmişdir.

Daxili işlər orqanlarının (polisin) hər birinin konkret normativ-hüquqi aktla müəyyən edilmiş vəzifələrinin həcmindən və onların məzmunca müxtəlifliyindən, yəni onların vəzifələrinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, daxili işlər orqanları (polis) öz fəaliyyətini inzibati fəaliyyət, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti və cinayət - prosessual fəaliyyəti kimi təşkilati-hüquqi formalarda həyata keçirirlər.

1. Daxili işlər orqanlarının (polis) fəaliyyətinin hüquqi formaları və əsasları.

Demokratik hüquqi dövlətdə ən qiymətli dəyər insan və vətəndaş hüquqlarının, azadlıqlarının və qanuni mənafeələrinin qorunmasıdır. Bununla əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 12-ci maddəsinin I hissəsində qeyd edilir ki, “İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir“. Bu əsaslı prinsipin inkişafı kimi 71-ci maddənin I hissəsində qeyd edilir: “Konstitusiyada təsbit edilmiş insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını gözləmək və qorumaq qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının borcudur“.

İnsan hüquqları insanın şəxsi, sosial, iqtisadi, siyasi və mədəni sahələrdə onun təbiətinə xas olan imkanları və tələbləridir. Bunlar onun dövlətə münasibətdə hüquqi statusunu xarakterizə edir və bu hüquqi status xarici (beynəlxalq) və daxili (dövlət) və yaxud beynəlxalq hüquqda tanınır, qanunlaşdırılır və bütün beynəlxalq birlik tərəfindən təmin olunur“.

İnsan hüquqlarının əsas məqsədi insanların qarşılıqlı əlaqəsi, bu əlaqələrin qaydaya salınması, onların hərəkətlərinin və fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi, ziddiyyətlərin, münaqişələrin, qarşıdurmanın aradan qaldırılmasıdır.

Beynəlxalq səviyyədə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi institutunun əsas komponentləri bu sənədlərdə öz əksini tapmışdır: “İnsan hüquqlarının Ümumi bəyannaməsi“ (1948-ci il), “İnsan hüquqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası“ (1950-ci il, Roma), “Avropa sosial Xartiyası“ (1961-ci il), “Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Pakt“ (1966-ci il, BMT).

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Dünya Birliyinin tamhüquqlu üzvü kimi ümumbəşəri dəyərlərin üstünlüyünü qəbul edərək demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğunu özünün inkişaf yolu seçmişdir. 1995-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını ali dəyər kimi qiymətləndirərək, onlara hörməti, insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasını qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının vəzifəsi kimi müəyyən etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının 2001-ci ilin yanvar ayının 25-də Avropa Şurasına daxil olması, daha sonra «İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» Avropa Konvensiyasını ratifikasiya etməsi demokratik ənənələrə, ədalətə, yurisdiksiyası altında olan insanlar üçün fundamental hüquq və əsas azadlıqların təmininə sadıqlıqın ifadəsidir.

Son illər Respublikamızın universal və regional xarakterli beynəlxalq təşkilatlara daxil olması və çoxsaylı beynəlxalq müqavilələrə qoşulması ilə səciyyələnir. Həmin müqavilələrin mühüm bir hissəsi insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə yönəlmişdir. Azərbaycan Respublikası tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələri özünün qanunvericilik sistemində daxil etməklə, beynəlxalq öhdəliklərini yerinə yetirmək yolunu tutmuşdur. Beynəlxalq müqavilələr dövlətlər arasındakı beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsinin, dövlətlərarası əməkdaşlığın inkişafının əsas vasitəsi olmaqla, milli qanunvericiliyin tərkib hissəsinə çevrilməkdədir.

Beynəlxalq hüququn səmərəliliyi, beynəlxalq müqavilələrin müddələrinin həyata keçirilməsi və beynəlxalq öhdəliklərə əməl olunması dövlət daxilində həyata keçirilən təşkilati və hüquqi tədbirlərdən asılıdır.

Hüquqi dövlətin formalaşması, qanunçuluğun və hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsi bütün hüquq-mühafizə orqanlarının, o cümlədən də daxili işlər orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsini tələb edir.

Dövlətin daxili işlər sahəsindəki ictimai-siyasi sabitliyin qorunub saxlanması, ölkədə hüquq qaydasının və qanunçuluğun təmin edilməsi, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, onların qanuni mənafehlərinin və mülkiyyətin mühafizəsinin təmin edilməsi kimi vəzifələrinin yerinə yetirilməsində daxili işlər orqanları (polis) xüsusi yer tutur. Dövlətin bu sahədəki vəzifələrinin daha da səmərəli yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi məqsədi ilə hüquqi vəziyyətlərindən asılı olaraq konkret normativ-hüquqi aktlar vasitəsi ilə daxili işlər orqanlarının (polisin) bu sahədəki vəzifələri müəyyən edilmişdir. Məsələn: "Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Əsasnaməsinin və strukturunun təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 iyun 2001-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyi haqqında" Əsasnamənin 3-cü bəndində Daxili İşlər Nazirliyinin bu sahədəki vəzifələri; "Polis haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü maddəsinin 2-ci hissəsinə əsasən polisin bu sahədəki əsas vəzifələri; "ƏAF haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu.

Daxili işlər orqanlarının (polisin) hər birinin konkret normativ-hüquqi aktla müəyyən edilmiş vəzifələrinin həcmindən və onların məzmunca müxtəlifliyindən, yəni onların vəzifələrinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, **daxili işlər orqanları (polis) öz fəaliyyətini inzibati fəaliyyət, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti və cinayət-prosessual fəaliyyəti kimi təşkilati-hüquqi formalarda** həyata keçirirlər.

Daxili işlər orqanlarının (polisin) fəaliyyətinin göstərilən təşkilati-hüquqi fəaliyyət formaları içərisində "inzibati fəaliyyət" forması bu orqanlar tərəfindən həll edilən vəzifələrin həcminə və müxtəlifliyinə görə xüsusi yer tutur. İdarəetmə orqanları olaraq, daxili işlər orqanları (polis) icraedici və sərəncamverici funksiyaları yerinə yetirirlər və bu funksiyaların həyata keçirilməsi üzrə onların fəaliyyətləri, əsasən, inzibati-hüquqi normalar vasitəsi ilə tənzimlənir. Bu funksiyaların yerinə yetirilməsi zamanı daxili işlər orqanları (polis) inzibati-hüquqi münasibətlərin subyektləri rolunda çıxış edirlər.

Daxili işlər orqanlarının (polisin) inzibati fəaliyyəti – daxili işlər sahəsində dövlətin vəzifə və funksiyalarının bilavasitə, gündəlik və praktiki olaraq həyata keçirilmə-sindən ibarət olan, məqsədyönlü, təşkiledici, icraedicivə sərəncamverici, qanunqüvvəli təşkilati-hüquqi fəaliyyət formasıdır.

Bu fəaliyyətin məqsədi insanın, onun hüquq və azadlıqlarının bilavasitə mühafizəsi, ictimai qaydanın qorunması və ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsi, cinayətkarlıqla və digər hüquqpozumlarla mübarizədir.

İctimai qaydanın qorunması və ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsi üzrə tədbirlər sistemini ictimai qayda və ictimai təhlükəsizlik sahələrində yaranan ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi, yəni səlahiyyətli orqanlar tərəfindən həyat fəaliyyətinin bu sahələrində insanların davranışlarını tənzimləyən qanunvericilik və

digər normativ-hüquqi aktların qəbul edilməsi; qəbul edilmiş aktların realizəsi, yəni bu aktların müəyyən etdiyi qaydaların dövlət orqanları və ictimai qurumlar tərəfindən yerinə yetirilməsi ilə bağlı olan və s. bu kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi təşkil edir.

Bu və ya digər səbəblərə görə **əməliyyat-axtarış fəaliyyəti** münasibətləri sahəsinə cəlb olunmuş bu əsaslı müddəalar baxımından şəxsin hüququnun və qanuni maraqlarının təmin olunması məsələləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əməliyyat-axtarış tədbirlərinin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onların bir çoxu gizli şəkildə keçirilir və çox vaxt vətəndaşların konstitusiya hüquqlarının məhdudlaşdırılması ilə əlaqədardır. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan dövləti də insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının hüquqazidd əməllərdən qorunması vəzifəsini yerinə yetirmək üçün “ƏAF haqqında” Qanunun 1-ci maddəsinin II hissəsində əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin insan həyatını, sağlamlığını, hüquq və azadlıqlarını, habelə milli təhlükəsizliyi cinayətkar qəsdlərdən müdafiə etmək məqsədi ilə həyata keçirilməsi təsbit edilmişdir. Qanunverici əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin məqsədini müəyyən edərkən, xüsusi olaraq insanın və vətəndaşın hüquqlarını təminini əsas meyar götürərək, onların müdafiə obyektləri sırasında önə çəkmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-aşkar əməliyyat-axtarış işi əsas etibarilə cinayətkarlıqla mübarizənin gücləndirilməsinə yönəlmişdir. Bir çox ağır və xüsusilə ağır cinayətlər məhz əməliyyat axtarış fəaliyyəti nəticəsində aşkar olunur. Bir çox hallarda əməliyyat-axtarış tədbirlərinin keçirilməsi vətəndaşların şəxsi həyatına dövlətin elə dərin müdaxiləsi ilə bağlı olur ki, əməliyyat işinin bəzi metodlarından istifadə edilməsinin mümkünlüyü şübhə altına alınır.

Polisin cinayət-prosessual fəaliyyəti – polisin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri olub, aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilir:

– ibtidai istintaqı məcburi olan cinayət işləri üzrə təxirəsalınmaz istintaq hərəkətlərinin icraatı (AR CPM-in 214.1.1-ci maddəsi);

– böyük ictimai təhlükə törətməyən bəzi aşkar cinayətlər üzrə məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat (AR CPM-nin 214.1.2-ci maddəsi);

– axtarış və istintaq hərəkətlərinin icraatı üzrə prokuror və müstəntiqlərin tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi (CPM -in 214.3.4-cü maddəsi).

DİO tərəfindən insan hüquqlarının səmərəli təminatı üçün mühüm rol oynayan faktorlar:

- Ölkədə demokratik, hüquqi və konstitusiya siyasi dövlət reciminin mövcudluğu;
- Daxili işlər orqanlarının fəaliyyətini tənzimləyən, ölkənin Konstitusiyasına və insan hüquqları sahəsində beynəlxalq standartlara uyğun olan normativ hüquqi bazanın yaradılması;
- Xalqın suverenliyi və insan hüquqlarının prioriteti kontekstində aparılan islahatlar nəticəsində daxili işlər orqanlarında təkmil sistemin təşkili;
- Daxili işlər orqanlarının fəaliyyətinin yüksək maddi-texniki təchizatı;
- Daxili işlər orqanlarında xidmət edən əməkdaşların fiziki və mənəvi sağlamlığı, onların sosial hüquqlarının təminatı;
- Daxili işlər orqanları əməkdaşlarının yüksək peşəkarlığı və hüquq mədəniyyəti.

Beləliklə müəyyən etdik ki, dövlətin daxili işlər sahəsindəki ictimai-siyasi sabitliyin qorunub saxlanması, ölkədə hüquq qaydasının və qanunçuluğun təmin edilməsi, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, onların qanuni mənafeələrinin və mülkiyyətin mühafizəsinin təmin edilməsi kimi vəzifələrinin yerinə yetirilməsində daxili işlər orqanları (polis) xüsusi yer tutur. Dövlətin bu sahədəki vəzifələrinin daha da səmərəli yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi məqsədi ilə hüquqi vəziyyətlərindən asılı olaraq konkret normativ-hüquqi aktlar vasitəsi ilə və Daxili işlər orqanlarının (polisin) fəaliyyətinin göstərilən təşkilati-hüquqi fəaliyyət formaları ilə daxili işlər orqanlarının (polisin) bu sahədəki vəzifələri müəyyən edilmişdir

2.DİO-nun inzibati fəaliyyətində insan hüquqlarının təminatının əsasları.

Daxili işlər orqanlarının (polisin) inzibati fəaliyyəti ictimai qaydanın qorunması və ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsinin, yol hərəkəti təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin, ictimai yerlərdə əmin-amanlıq vəziyyətinin təmin edilməsinin, şəxsiyyətin, onun hüquq və azadlığının mühafizəsinin, vətəndaşların, idarə, müəssisə və təşkilatların qanuni mənafeələrinin qorunmasının, hüquqazidd hərəkətlərin xəbərdar edilməsi və qarşısının alınmasının, təqsirkar şəxslərə qarşı inzibati-prosessual təminatmə tədbirlərinin və inzibati tənbehlərin tətbiq edilməsinin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir.

İctimai qaydanın qorunması dedikdə, insanların həyat və sağlamlığının, onların şərəf və ləyaqətlərinin mühafizəsi, vətəndaşların hüquqlarının, azadlıqlarının və qanuni mənafeələrinin, idarə, müəssisə və təşkilatların mənafeələrinin qorunması, insanların əməyi və istirahəti, dövlət orqanlarının, qeyri-dövlət təşkilatlarının və əmək kollektivlərinin normal fəaliyyəti üçün yaşayış məntəqələrində əlverişli şərait yaradan əmin-amanlığın təşkil edilməsi üzrə dövlət orqanlarının ictimai qurumlarla qarşılıqlı əlaqədə müxtəlif tədbirlər həyata keçirməsi başa düşülür.

İctimai təhlükəsizliyin təmin edilməsinin məqsədi – insanların həyatı və sağlamlığı, vətəndaşların, idarə, müəssisə və təşkilatların əmlaklarına təhlükə yaradan hadisələrin və vəziyyətlərin xəbərdar edilməsi və qarşısının alınmasından, habelə onların nəticələrinin aradan qaldırılmasından ibarətdir.

İctimai qaydanın qorunması və ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsinə istiqamətləndirilmiş fəaliyyətin məzmununu, birinci növbədə, ictimai qaydanın qorunması və ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsi vəzifələrinin praktiki olaraq həll edilməsinin təşkili prosesində orqanların daxilində; ikinci növbədə isə dövlət orqanlarının və ictimaiyyətin qüvvə və vasitələri ilə gündəlik bilavasitə ictimai qaydanın qorunması və ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsi zamanı yaranan və inkişaf edən inzibati-hüquqi münasibətlər təşkil edir.

İctimai qayda sahəsində vətəndaşların hüquqi statusunu müəyyən edən normalar ictimai qayda sahəsində vətəndaşların hüquqlarını, vəzifələrini və məsuliyyətlərini müəyyən edir.

Vətəndaşlar əmin-amanlığa, əmək və istirahət üçün əlverişli şəraitin olması hüququna malikdirlər. İctimai qayda insanlara öz asudə vaxtlarını dinc keçirməyə imkan

verir, ictimai yerlərdə olmaq üçün etibarlı şəraiti təmin edir, əmək fəaliyyətləri üçün normal şərait yaradır və s. Vətəndaşlar onların şəxsiyyətinə qəsdlərdən müdafiə olunmaq üçün səlahiyyətli orqanlara müraciət etmək hüququna malikdirlər.

Vətəndaşlar ictimai qaydanın qorunmasında iştirak etmək hüququna malikdirlər. Onlar hazırlanan və ya törədilən ictimai qayda pozuntuları haqqında səlahiyyətli orqanlara (polisə) məlumat vermək, ictimai qayda pozuntularının qarşısının alınması üzrə tədbirlər görmək hüququna malikdirlər. Vətəndaşların cinayətkar qəsdlərin qarşısının alınmasına və cinayətkarların tutulmasına yönəlmiş hərəkətləri qanunauyğun hesab edilir, hətta əgər bu hərəkətlərlə cinayətkara zərər vurulubsa da, bu hərəkətlər hüquqi və ya digər məsuliyyət yaratmır.

Vətəndaşlar özünümüdafiə hüququna malikdirlər. Zəruri müdafiə vəziyyətində, yəni özünü müdafiə edən və ya başqa şəxsin həyatını, sağlamlığını və hüquqlarını, dövlətin və cəmiyyətin mənafeələrinə qəsd edənə zərər vurmaq yolu ilə ictimai təhlükəli qəsdən qoruyarkən törədilmiş hərəkət, zəruri müdafiə həddini aşmamışdırsa, cinayət sayılmır. Peşə və ya digər xüsusi hazırlığından və qulluq vəziyyətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlar zəruri müdafiə hüququna malikdirlər. Bu hüquq, dövlət orqanlarına və ya başqa şəxslərə kömək məqsədilə müraciət etmək, habelə ictimai təhlükəlilik qəsdindən yayınmaq imkanından asılı olmayaraq bütün şəxslərə şamil olunur. Qəsdin xarakterinə və ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə açıq-aşkar uyğun gəlməyən qəsdən törədilən hərəkətlər zəruri müdafiə həddini aşmaq hesab edilir¹.

Hüquq normaları vətəndaşlara ictimai qaydanın möhkəmləndirilməsinə və ictimai qaydanı qoruyan orqanların və təşkilatların fəaliyyətlərinin təkmilləşdirilməsinə istiqamətləndirilmiş iradlarla və təkliflərlə səlahiyyətli orqanlara müraciət etmək imkanı verir.

Vətəndaşlar qanunvericiliklə müəyyən edilmiş forma və müvafiq metodlarla ictimai qaydanın qorunmasında iştirak etmək hüququna malikdirlər.

Vətəndaşların ictimai qayda sahəsindəki hüquqları, onların bu sahədəki vəzifələri ilə əlaqədən kənar baxıla bilməz. Sivil cəmiyyətdə hüquq və vəzifələrin vəhdəti cəmiyyətin və şəxsiyyətin maraqlarının uyğunlaşdırılmasına əsaslandırılır. Vətəndaşlar hüquq normaları və digər sosial normalarla müəyyən edilmiş ictimai qaydaya, ictimai yerlərdə davranış qaydalarına riayət etməyə borcludurlar.

Hüquqi qadağalar və göstərişlər ictimai qayda sahəsində yaranan münasibət iştirakçılarının davranışlarını istiqamətləndirir. Qadağalar və göstərişlər, onlara riayət edilməsi hüquq normaları ilə qadağan edilmiş hərəkətlərdən çəkinmə yəni belə hüquqi münasibətlərdən kənar olma yolu ilə realizə olunur. Qadağanedicilərin normaların realizəsi isə hüquqi münasibətlərin vasitəsi ilə yalnız qadağanedicilərin normaların göstərişlərinin pozulması hallarında həyata keçirilir. Qadağaların pozulmasına, ictimai qayda sahəsində hüquqpozumaların törədilməsinə görə hüquqi məsuliyyət müəyyən edilir. Bu məsuliyyət inzibati xətalər və cinayət qanunvericilikləri ilə müəyyən edilir.

İctimai qayda sahəsində əsas tənzimləyici funksionu vətəndaşların hüquqlarına təminat verən hüquq normaları yerinə yetirir. Belə normalar sırasına aşağıdakı hüquq normaları aiddir:

– orqanların və vəzifəli şəxslərin fəaliyyətində və xüsusilə də ictimai qaydanın pozulmasına görə təsir tədbirlərinin tətbiq edilməsində qanunçuluq prinsipini möhkəmləndirən normalar;

– orqanların və vəzifəli şəxslərin hərəkətlərindən şikayət etmək hüququ verən normalar;

– orqanların və vəzifəli şəxslərin qanunazidd hərəkətlərinə görə məsuliyyət müəyyən edən normalar və s.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 12-ci maddəsinin I hissəsində göstərilmişdir: "İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir". AR İXM-in 2-ci maddəsində isə "insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının qorunması" inzibati xətlər qanunvericiliyinin vəzifələri sırasına daxil edilmişdir. "İnsan və vətəndaş hüquqlarına və azadlıqlarına hörmət edilməsi" bəşəriyyətin ali dəyər meyarı kimi **AR İXM-in 5-ci maddəsində inzibati xətlər qanunvericiliyinin prinsipi kimi müəyyən edilmiş və onun məzmunu belə açıqlanmışdır:**

"1. İnsan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları ali dəyərə malikdir. Bu hüquqların və azadlıqların pozulmasına yol verən bütün dövlət orqanları (vəzifəli şəxslər) Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə və müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

2. Bu Məcələ insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının dövlət orqanları (vəzifəli şəxslər) tərəfindən pozulmasının qarşısının alınmasını və onlara hörmət olunmasını təmin edir.

3. İnzibati xətlər haqqında işlər üzrə icraatın təmin edilməsi tədbirləri tətbiq edilərkən insan ləyaqətini alçaldan qərarların verilməsinə və hərəkət edilməsinə yol verilmir".

"Polis haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 4-cü maddəsinin I hissəsinə əsasən, "insan və vətəndaş hüquqlarına və azadlıqlarına hörmət edilməsi" polis fəaliyyət prinsiplərinə daxil edilmişdir. Bu Qanunun 5-ci maddəsində həmin prinsip daha geniş açıqlanmışdır:

"– insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları ali dəyərə malikdir. Bu hüquqların və azadlıqların pozulmasına yol verən bütün dövlət orqanları (vəzifəli şəxslər) Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyət daşıyırlar;

– bu Məcəllə insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının dövlət orqanları (vəzifəli şəxslər) tərəfindən pozulmasının qarşısının alınmasını və onlara hörmət olunmasını təmin edir;

– inzibati xətlər haqqında işlər üzrə icraatın təmin edilməsi tədbirləri tətbiq edilərkən insan ləyaqətini alçaldan qərarların verilməsinə və hərəkət edilməsinə yol verilmir".

İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiə edilməsinin konstitusiya əsasları öz əksini Konstitusiyamızın 26 və 60-cı maddələrində tapmışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 26-cı maddəsinin I hissəsində göstərilir ki: "Hər kəsin qanunla qadağan olunmayan üsul və vasitələrlə öz

hüquqlarını və azadlıqlarını müdafiə etmək hüququ vardır". Konstitusiyanın 60-cı maddəsində isə bu prinsip daha da genişlənmişdir:

"I. Hər kəsin hüquq və azadlıqlarının məhkəmədə müdafiəsinə təminat verilir.

II. Hər kəs dövlət orqanlarının, siyasi partiyaların, həmkarlar ittifaqlarının və digər ictimai birliklərin, vəzifəli şəxslərin qərar və hərəkətlərindən (yaxud hərəkətsizliyin-dən) məhkəməyə şikayət edə bilər".

İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi konstitusion müddəa kimi Azərbaycan Respublikasının Vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını pozan qərar və hərəkətlərdən (hərəkətsizlikdən) məhkəməyə şikayət edilməsi haqqında 11 iyun 1999-cu il tarixli Qanunu ilə bilavasitə təmin edilir. Araşdırdığımız bu prinsipin təmin edilməsinin konstitusiya müddəalarından biri də Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 71-ci maddəsində də öz əksini tapmışdır: "Konstitusiyada təsbit edilmiş insan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını gözləmək və qorumaq qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının borcudur..." İcra hakimiyyəti orqanları sisteminə daxil olan daxili işlər orqanları (polis) gündəlik fəaliyyətində bu müddəanı rəhbər tutmalı və ondan irəli gələn tələbləri yerinə yetirməlidir.

Vətəndaşların müraciətlərinin, cinayətlər və hadisələr haqqında məlumatların qeydiyyatı, uçotu və həll edilməsi sahəsində insan hüquqlarının təminatı

Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının konstitusion hüquqlarından biri də müraciət etmək hüququdur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 57-ci maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlət orqanlarına şəxsən müraciət etmək, habelə fərdi və kollektiv yazılı müraciətlər göndərmək hüququ vardır, hər bir müraciətə qanunla müəyyən edilmiş qaydada və müddətlərdə yazılı cavab verilməlidir.

Vətəndaşların dövlət orqanlarına şəxsən etdiyi müraciətləri, habelə onlar tərəfindən fərdi və kollektiv surətdə göndərilən yazılı müraciətləri məzmunlarına görə aşağıdakı 2 qrupa bölmək olar:

1) vətəndaşların konstitusiya hüquqlarının həyata keçirilməsi, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş xüsusi hüquqların əldə edilməsi (nəqliyyat vasitələrini idarəetmə hüququnun, ov etmə hüququnun əldə edilməsi) ilə bağlı tələbləri nəzərdə tutan və onların pozulmuş konstitusiya hüquqlarının bərpası ilə bağlı olan tələbləri nəzərdə tutan müraciətlər;

2) törədilmiş və ya hazırlanan cinayətlər və hadisələr barədə məlumatlarla bağlı hüquq-mühafizə orqanlarına daxil olan müraciətlər.

Birinci qrupa daxil olan müraciətlərin dövlət hakimiyyəti orqanları, idarə, təşkilat və müəssisələrin rəhbərləri və digər vəzifəli şəxslər tərəfindən qəbulu, uçotu və onların baxılma qaydası, müraciətlərlə bağlı kargüzarlığın aparılması qaydası, müraciətlərə baxılması qaydası müddətləri "Vətəndaşların müraciətlərinə baxılması haqqında" Azərbaycan Respublikasının 10 iyun 1997-ci il tarixli Qanununa əsasən həyata keçirilir. Qanununun preambulasında vətəndaşların dövlət orqanlarına təkliflər, ərizə və şikayətlərlə müraciət etməsinin insan hüquqlarının həyata keçirilməsində və qorunmasında mühüm vasitə olması qeyd edilmişdir.

“Vətəndaşların müraciətlərinə baxılması qaydası haqqında” Qanunun qüvvəsi məhkəmə icraatı və ya inzibati icraat çərçivəsində vətəndaşların etdiyi müraciətlərin baxılmasına şamil edilmir. Bu müraciətlərə müvafiq olaraq cinayət-prosessual, mülki-prosessual qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada baxılır.

Dövlət hakimiyyəti orqanlarının, idarələrin, təşkilatların, müəssisələrin rəhbərləri və digər vəzifəli şəxsləri təkliflərə, ərizə və şikayətlərə baxarkən aşağıda göstərilənlərə əməl etməlidirlər:

– onların mahiyyətini diqqətlə öyrənməli, zəruri olduqda lazımı sənədləri tələb etməli və məsələnin həlli üçün başqa tədbirlər görməlidirlər;

– təkliflərin, ərizə və şikayətlərin baxılmasının nəticəsi haqqında vətəndaşlara yazılı şəkildə məlumat verməli, onlar təmin edilmədikdə bunun səbəblərini göstərməli, şikayət vermək qaydasını izah etməlidirlər;

– təklif, ərizə və şikayətlər barəsində əsaslandırılmış qərarların qəbul edilməsini və bu qərarların vaxtında və düzgün yerinə yetirilməsini təmin etməlidirlər.

Dövlət hakimiyyəti orqanları, idarələr, təşkilatlar, müəssisələr vətəndaşların müraciətlərinə baxılması vəziyyətini müntəzəm olaraq yoxlamalı və qanunla mühafizə olunan mənafelərinin pozulması ilə əlaqədar təkrar ərizə və şikayətlərin verilməsi ilə nəticələnən səbəblərin aradan qaldırılması üçün tədbirlər görməlidir.

Vətəndaşların konstitusion hüququ olan müraciət etmək hüququ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında öz əksini tapdığı kimi, daxili işlər orqanlarının fəaliyyətini tənzimləyən normativ-hüquqi aktlarda da təsbit olunmuşdur. Vətəndaşların dövlət orqanlarına təkliflər, ərizə və şikayətlərlə müraciət etməsi insan hüquqlarının həyata keçirilməsində və qorunmasında mühüm vasitədir.

“Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 iyun 2001-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Əsasnaməsinə əsasən Daxili İşlər Nazirliyinin vəzifələrindən biri daxili işlər orqanlarının və Daxili qoşunların fəaliyyətinə dair vətəndaşlardan və təşkilatlardan daxil olan müraciətlərin qəbulu, qeydiyyatı və baxılması, vətəndaşların qəbulu işinin təşkil edilməsidir.

DİO-da vətəndaşların müraciətlərinə baxılarkən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, “Vətəndaşların müraciətlərinə baxılması qaydası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, “Dövlət hakimiyyəti orqanlarında, idarə, təşkilat və müəssisələrdə vətəndaşların təklif, ərizə və şikayətləri üzrə kargüzarlığın aparılması qaydalarının təsdiq edilməsi barədə” Respublika Prezidentinin Fərmanı, digər qanunvericilik aktları və DİN-in 05 yanvar 2009-cu il tarixli 1 sayılı nömrəli əmri ilə təsdiq edilmiş “Daxili işlər orqanlarında vətəndaşların müraciətlərinə baxılması qaydası haqqında Təlimat”ı rəhbər tutulur.

DİO-da vətəndaşların müraciətlərinin baxılmasının təmin edilməsi ilə bağlı DİO-nun rəhbərləri aşağıdakı tədbirləri həyata keçirməyə borcludurlar:

– Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası və qanunları ilə müəyyən edilən və təminat verilən qaydada vətəndaşların yazılı və şifahi şəkildə təkliflər vermək, ərizə ilə müraciət etmək, vəzifəli şəxslərin qanunazidd hərəkətlərindən

(hərəkətsizliyindən) şikayət etmək hüquqlarının həyata keçirilməsi üçün zəruri şərait yaradılmasını təmin etməlidirlər;

– vətəndaşların təkliflərini, ərizə və şikayətlərini qəbul etməyə və özlərinin səlahiyyətlərinə uyğun olaraq müəyyən edilmiş qaydada və müddətlərdə baxmağa, lazımi tədbirlər görməyə və onlara cavab verməyə borjlıdurlar;

– vətəndaşların təklif, ərizə və şikayətləri üzrə kargüzarlıq işinin vəziyyəti və onlara baxılmasının təşkili üçün məsuliyyət daşıyırlar. Onlar müntəzəm olaraq bu işin aparılması qaydalarına əməl olunmasını yoxlayır və təkmilləşdirilməsi üçün tədbirlər görürlər.

Vətəndaşların müraciətlərinə baxılması işində, onların pozulmuş hüquqlarının bərpa edilməsində daxili işlər orqanları mühüm rol oynayır və bu iş daxili işlər orqanlarının həmişə diqqət mərkəzində olmalıdır.

“Azərbaycan Respublikasının insan hüquqları üzrə müvəkkili (Ombudsman) haqqında” Konstitusiyaya Qanununa uyğun olaraq müvəkkil tərəfindən insan hüquqlarının pozulmasına dair şikayətin araşdırılması zamanı DİO-nun şikayətlə bağlı mülahizələri öyrənilə bilər. Həmin mülahizələr 10 gün müddətində müvəkkilə təqdim olunmalıdır.

Öz təklifi, ərizəsi və şikayəti barəsində qəbul edilmiş qərarla razılaşmayan vətəndaş, bu qərarı qəbul etmiş daxili işlər orqanından və ya vəzifəli şəxsdən, onların bilavasitə tabe olduğu yuxarı orqana və ya vəzifəli şəxsə şikayət etmək hüququna malikdir. Şikayət qanunvericilikdə nəzərdə tutulan qaydada məhkəməyə verilə bilər. Vətəndaş böhtan məqsədilə ərizə və ya şikayət verdikdə qanunvericiliyə uyğun olaraq məsuliyyət daşıyır.

Vətəndaşların təklif, ərizə və şikayətlərinə baxılması qaydalarını pozmaqda, habelə təkliflər, şikayətlər verməklə əlaqədar olaraq, yaxud onlardakı tənqiddə görə vətəndaşları təqib etməkdə təqsirli olan vəzifəli şəxslər qanunvericiliyə müvafiq olaraq intizam, mülki-hüquq və cinayət məsuliyyəti daşıyırlar.

Qeydiyyatata alınmış müraciətlər baxılması üçün təxirəsalınmadan DİO-nun rəhbərinə məruzə olunur. Rəhbər vəzifəli şəxs müraciətlərin həlli qaydalarını, vaxtını müəyyən etməli, hər biri üzrə icraçılara yazılı göstəriş verməlidir. Müraciətin mətni üzərində dərkənar, göstəriş və ya hər hansı bir yazı aparılması yolverilməzdir.

Vətəndaşların şikayətlərini baxılmaq üçün qanuna-zidd hərəkətlərindən (hərəkətsizliyindən) şikayət edilən orqanlara və ya vəzifəli şəxslərə göndərmək, müraciəti qəbul etməkdən imtina, habelə məlumatın

Vətəndaşların təklif, ərizə və şikayətlərinə dair sənədlərin qorunub saxlanmasına görə orqan və hissələrin rəhbərləri və müvafiq sənədlərlə işləyən vəzifəli şəxslər cavabdehdirlər.

İkinciqrupa daxil olan müraciətlərin qeydiyyatı, uçotu və yoxlanılması qaydası Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinə və DİN-in 20.09.2003-cü il tarixli 366 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmiş “Tərədilmiş və ya hazırlanan cinayətlər və hadisələr barədə məlumatların daxili işlər orqanlarında qeydiyyatı, uçotu və yoxlanılması qaydaları haqqında” Təlimata müvafiq olaraq həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikası CPM-in (AR CPM) 207.1.1-ci maddəsinə əsasən, törədilmiş və ya hazırlanan cinayət haqqında fiziki və ya hüquqi şəxs tərəfindən daxil olmuş, habelə onun səlahiyyətlərinə aid olan və kütləvi informasiya vasitələrində əks etdirilmiş və təsdiq edilmiş sənədlərlə birgə təqdim edilmiş məlumatlar dərhal qeydə alınmalıdır.

AR CPM-nin 207.1.2-ci maddəsinə əsasən, zəruri hallarda törədilmiş və ya hazırlanan cinayət haqqında məlumat (aşkar cinayətlər haqqında məlumatlar istisna olmaqla) alındıqdan sonra 3 (üç) gün müddətində, bu mümkün olmadıqda 10 (on) gündən, ekspertin rəyinin alınması ilə əlaqədar isə 20 (iyirmi) gündən artıq olmayan müddətdə cinayət işinin başlanması üçün əsasların kifayət qədər olmasına dair ilkin yoxlama aparılmalıdır. AR CPM-in 207.1.3-cü maddəsinə əsasən törədilmiş və ya hazırlanan cinayət haqqında məlumatlara baxılmasının (aparılmış yoxlamanın) nəticələri üzrə cinayət işinin başlanması və ya cinayət işinin başlanmasının rədd edilməsi haqqında qərar qəbul edilməlidir.

Cinayətlər və hadisələr barədə məlumatların gün ərzində qəbul olunmasına, qeydiyyatının dolğunluğuna, uçota alınması, yoxlanılması və aidiyyəti üzrə göndərilməsi zamanı qanunvericiliyə riayət edilməsinə və bu qaydaların pozulmamasına görə orqan rəisləri şəxsi cavabdehlik daşıyırlar.

Törədilmiş və ya hazırlanan cinayətlər haqqında məlumatlara baxılması qaydasının cinayət-prosessual qanunvericiliyin tələblərinə müvafiq olaraq həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə Daxili İşlər Nazirliyi tərəfindən bu sahədə daxili işlər orqanlarının fəaliyyətini tənzimləyən bir sıra normativ-hüquqi aktlar qəbul edilmişdir. Məsələn: Azərbaycan Respublikası DİN-in 02.01.2001-ci il tarixli 1 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmiş "Şəhər, rayon, xətt polis orqanlarının, Əlahiddə hissələrin növbətçi hissələrinin işinin təşkilinə dair" Təlimat.

Yuxarıda göstərilən normativ-hüquqi aktlardan başqa, Azərbaycan Respublikası DİN-in sisteminə daxil olan daxili işlər orqanlarına törədilmiş və ya hazırlanan cinayətlər və hadisələr barədə məlumatlar Azərbaycan Respublikası DİN-in 20 sentyabr 2003-cü il tarixli 366 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmiş "Törədilmiş və ya hazırlanan cinayətlər və hadisələr barədə məlumatların daxili işlər orqanlarında qeydiyyatı, uçotu və həll edilməsi qaydaları haqqında" Təlimata müvafiq olaraq həyata keçirilir.

Cinayətlər və hadisələr barədə məlumatların qəbul edilməsi işini cinayət-prosessual qanunvericiliyinə və bu Təlimata uyğun olaraq cinayətlər və hadisələr barədə məlumatları qəbul etmək səlahiyyətinə malik olan daxili işlər orqanlarının vəzifəli şəxsləri həyata keçirirlər.

3. DİO-nun əməliyyat-axtarış fəaliyyəti və insan hüquqları.

Bu və ya digər səbəblərə görə əməliyyat-axtarış fəaliyyəti münasibətləri sahəsində mövcud olan müddəalar baxımından şəxsin hüququnun və qanuni maraqlarının təmin olunması məsələləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əməliyyat-axtarış tədbirlərinin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onların bir çoxu gizli şəkildə keçirilir və çox vaxt vətəndaşların konstitusiyaya hüquqlarının məhdudlaşdırılması ilə əlaqədardır. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan dövləti də insan və vətəndaş

hüquq və azadlıqlarının hüquqazidd əməllərdən qorunması vəzifəsini yerinə yetirmək üçün “ƏAF haqqında” Qanunun 1-ci maddəsinin II hissəsində əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin insan həyatını, sağlamlığını, hüquq və azadlıqlarını, habelə milli təhlükəsizliyi cinayətkar qəsdlərdən müdafiə etmək məqsədi ilə həyata keçirilməsi təsbit edilmişdir. Qanunverici əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin məqsədini müəyyən edərkən, xüsusi olaraq insanın və vətəndaşın hüquqlarını təminini əsas meyar götürərək, onların müdafiə obyektləri sırasında önə çəkmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-aşkar əməliyyat-axtarış işi əsas etibarlı ilə cinayətkarlıqla mübarizənin gücləndirilməsinə yönəlmişdir. Bir çox ağır və xüsusilə ağır cinayətlər məhz əməliyyat axtarış fəaliyyəti nəticəsində aşkar olunur. Bir çox hallarda əməliyyat-axtarış tədbirlərinin keçirilməsi vətəndaşların şəxsi həyatına dövlətin elə dərin müdaxiləsi ilə bağlı olur ki, əməliyyat işinin bəzi metodlarından istifadə edilməsinin mümkünlüyü şübhə altına alınır.

“ƏAF haqqında” Qanunun 4-cü maddəsində insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təminatı müddəaları dəqiqləşdirilir və konkretləşdirilir, o, əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin keçirildiyi zaman şəxsi və ailə toxunulmazlığı, habelə onun şəxsi razılığı olmadan şəxsi həyata müdaxilə etməmək, şərəf və ləyaqətinə dair əldə edilmiş məlumatları yaymamaq kimi hüquqları təmin edir. Bu norma əlavə olaraq göstərilən qanunun 6-cı maddəsinə daxil edilmişdir və əməliyyat-axtarış subyektlərinin vəzifələrini genişləndirmişdir.

Bütün hüquqlar arasında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququ bəyan olunur və təmin olunur (mad. 32). Bu hüquq demokratiya ilə sıx əlaqədardır, çünki, biri o biri olmadan mövcud ola bilməz, insanın özünü azad hiss etməsi üçün onun öz şəxsi həyatına nəzarət etməsi çox önəmlidir.

İnsanın şəxsi həyatının məzmunu çox genişdir. Şəxsi həyat sahəsinə intim, sırf şəxsi münasibətlər, qohumluq və dostluq əlaqələri, mədəni tələbatlar, asudə vaxtdakı məşğuliyyətləri, simpatiya və antipatiyaya əsaslanan şəxsiyyətəarası münasibətlər, təfəkkür tərzini, yaradıcılıq daxildir. Beləliklə, şəxsi həyat dövlətin və vətəndaşların nəzarət edilməməli olan xüsusi münasibətlər sahəsinə aiddir. Müvafiq olaraq konstitusiya göstərişləri əməliyyat-axtarış orqanlarına, habelə vəzifəli şəxslərə əsassız olaraq vətəndaşların şəxsi həyatına müdaxilə etməyi qadağan edir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 32-ci maddəsinin III hissəsi şəxsin öz razılığı olmadan onun şəxsi həyatı barədə məlumatın toplanmasına, saxlanılmasına, istifadəsinə və yayılmasına yol verilmir. Lakin, istisna hal kimi göstərmək olar ki, qanunvericiliyə əsaslanaraq istintaq və əməliyyat-axtarış tədbirləri aparılarkən şəxsin razılığı tələb olunmur. Burada qeyd edilmişdir ki, şəxsin haqqında məlumatların onun razılığı olmadan toplanması, saxlanılması və istifadəsi qadağan olduğu halda, cinayət əməli onun şəxsi həyat sahəsinə aid edilmir, ehtimal olunan cinayətin baş verildiyinə görə onun barəsində məlumatın toplanmasına yönəlmiş əməliyyat-axtarış tədbirlərinin keçirilməsini konstitusiya hüquqlarının pozulması kimi qiymətləndirmək olmaz.

Şəxsi və ailə həyatı sirlərinin də əməliyyat-axtarış tədbirlərinin keçirilməsi zamanı yayılmasına yol verilmir (AR Konstitusiyasının 32-ci maddəsi, «ƏAF haqqında» Qanunun 4-cü maddəsinin 2-ci bəndi və 16-cı maddəsinin V hissəsi və s.). İnsanın hüququ və azadlığı haqqında milli və beynəlxalq qanunvericilikdə, onların rəsmi və qeyri-rəsmi kommentariyalarında şəxsi və ailə sirrləri tam həcmdə əhatə olunur (onlar müəyyən dərəcədə uyğun gəlir).

Şəxsi sirlərə yaradıcılıq və ünsiyyət sirrini, ailə və intim münasibətləri, yaşayış yeri sirrlərini, gündəlikləri və şəxsi qeydləri, poçt-teleqraf göndərişlərini və telefon danışıqları sirlərini aid etmək olar. Sonuncu iki sirin izahı xüsusi vacibdir. Bu ondan irəli gəlir ki, müştəri poçta və teleqrafa göndərişlərin və telefon danışıqlarının özünün məzmununu yox, yalnız onun göndərilməsini (onunla tanış olmadan) və yaxud telefon danışıqlarının texniki təminatını (qulaq asmadan) etibar edir.

Qanunun **10-cu** maddəsinin III hissəsinə əsasən telefon danışıqlarına qulaqasma məhkəmənin qərarı əsasında həyata keçirilir və yalnız ağır və yaxud xüsusilə ağır cinayət törətməkdə şübhə doğuran və ya ittiham olunan, habelə göstərilən cinayətlər haqqında məlumata malik ola bilən şəxslər barədə yol verilir. Belə əməliyyat-axtarış tədbirləri nəticəsində əldə edilmiş fonogramlar çap olunmuş şəkildə başqa şəxslər tərəfindən onların qulaq asılmasını və yayılmasını istisna edən şəraitdə saxlanılır.

Bununla belə, həm də onu qeyd edək ki, şəxsi və ailə sirləri əməliyyat-axtarış orqanları tərəfindən vətəndaşın ölümündən sonra da qanunun nəzərdə tutduğu hallardan başqa açıqlana bilməz (məsələn, bu sirlərin açıqlanması əsassız olaraq məhkum edilmiş şəxsə bəraət qazandırılması lazım olduqda).

Vətəndaşların şəxsi həyatının toxunulmazlığı, şəxsi və ailə sirləri hüququ Konstitusiyanın **24-cü** maddəsində konkretləşdirilir. Bu maddə şəxsin razılığı olmadan onun şəxsi həyatı barədə məlumatın toplanmasına, saxlanılmasına, istifadəsinə və yayılmasına qadağa qoyulur.

Vətəndaşın şəxsiyyətini eyniləşdirməyə imkan verən onun həyatı ilə bağlı vəziyyətləri barədə məlumatları “xüsusi (şəxsi) məlumatlara” aid edir. Konstitusiya və göstərilən qanun şəxsi onun barəsində icazəsiz şəxsi xarakterli məlumatların toplanmasında, təhlil edilməsində və yayılmasında qanundan sui-istifadə edilməsinə yol vermir.

Konstitusiyanın **33-cü** maddəsində öz əksini tapmış mənzil toxunulmazlığı toxunulmazlıq hüququnun daha bir təzahürüdür. Mənzil toxunulmazlığı hüququna görə mənzil dedikdə, xüsusi ev və ona daxil olan yaşayış və qeyri-yaşayış binaları (mülkiyyətdən asılı olmayaraq) nəzərdə tutulur. Qanunla müəyyən edilmiş hallar və ya məhkəmə qərarı istisna olmaqla, mənzildə yaşayanların iradəsi ziddinə heç kəs mənzilə daxil ola bilməz. «ƏAF haqqında» Qanunda keçirilməsi üçün səbəb və əsaslar nəzərə alınmaqla hakimin qərar olmadan da bu qanunla müəyyən edilmiş hallarda da mənzilə daxil olub baxış keçirilə bilər («ƏAF haqqında» Qanunun 10-cu maddəsinin III-V hissələri).

Yaşadığı evin, mənzilin toxunulmazlığı o deməkdir ki, heç kimin şəxsin yaşadığı evə daxil olmağa (yəni onun içərisində yaşayan şəxslərin razılığı olmadan), habelə maraqlı şəxslərin razılığı olmadan evdə baş verən şeylər haqqında məlumatları aşkarlamağa hüququ yoxdur.

Bu Konstitusion hüququndan belə nəticə çıxır ki, mənzilə yalnız onun içərisində yaşayan şəxslərin razılığı ilə daxil olmaq olar. Onların razılığı olmadan evdə bütün baş verənlər haqqında məlumat vermək olmaz. Toxunulmazlıq prinsipinə görə onun içərisindəki gündəliklər, sənədlər, yazışma və müxtəlif predmetlər də toxunulmazdır.

Mənzilə daxil olmağın qadağan edilməsi, habelə müasir texniki vasitələrin köməyi ilə uzaq məsafədən evin içərisində baş verənlər barədə məlumatın toplanmasını (nəzarət vasitəsilə), habelə mənzildə apardığı, həmçinin qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada şəxslərin telefonla danışıklara qulaq asılmasına da aid edilmişdir (maddə 32, IV hissə). Belə hərəkətlərə yalnız ölkə qanunvericiliyi əsasında və müəyyən edilmiş qaydada yol verilir.

Mənzilə qanuni olaraq daxil olmaq iki halda mümkündür:

1) gözlənilməz fəvqəladə hallarda (yanğın, daşqın, qəza və s.);

2) hüquqi qayda qorunduğu halda (Azərbaycan Respublikasının 28 oktyabr 1999-cu il tarixli «Polis haqqında» Qanununun 24, 25, «ƏAF haqqında» Qanununun 10-cu maddəsinin III-V hissələri və CPM-nin 445, 446-cı maddələrinə müvafiq olaraq).

İkinci halda aşağıdakı məqsədlər güdülür:

1. Cinayətin açılması və cinayət prosesində həqiqətin üzə çıxarılması, törədilmiş cinayət barəsində, cinayət törətməkdə şübhəli olan şəxslər haqqında əməliyyat-axtarış tədbirlərinin keçirilməsi zamanı məlumat toplamaq üçün;

2. Cinayətlərin və digər hüquq pozuntularının inzibati-hüquq fəaliyyəti çərçivəsində aradan qaldırılması;

3. Hökmlərin və yaxud digər məhkəmə qərarlarının yerinə yetirilməsi.

Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin subyektləri öz səlahiyyətləri çərçivəsində binalara, yaşayış binalarına, habelə digər qapalı tikililərə, qurğulara və torpaq sahələrinə daxil olma və baxış keçirmə əməliyyat-axtarış tədbirləri barədə 48 saat ərzində məhkəmə nəzarətini həyata keçirən məhkəməyə və ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora əsaslandırılmış qərar təqdim etməlidirlər (hakim olmayan hallarda).

Vətəndaşların poçt, teleqraf, telefon danışqları ilə ötürülən sirlərini saxlamaq hüququna dövlət təminat verir, dövlətin təmin etdiyi şəxsi xarakterli informasiya ilə sərbəst mübadilə etmə imkanındır. Bu müddəa Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 32-ci maddəsində öz əksini tapmışdır. Buna müvafiq olaraq, hər bir şəxs yazışma, telefon danışqları, poçt, teleqraf və digər məlumatın sirlərini saxlamaq hüququna malikdir. Bu hüquq qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada cinayətin qarşısını almaqdan və ya cinayət işinin istintaqı zamanı həqiqəti üzə çıxarmaqdan ötrü məhdudlaşdırıla bilər.

Bu hüquq fərdi xarakter daşıyır, çünki hər bir insana və vətəndaşa şamil olunur və onun digər şəxslərdən gizli saxlanmasına təminat verir. Belə təminat

olmadan müasir vətəndaş cəmiyyətinin mövcudluğu ağlasığmazdır. Bu hüququn ciddi surətdə təmin edilməsinin dərin tarixi kökləri vardır. Belə ki, qədim Romada şəxsi məktublar, hətta onlarla tanışlıq, ədalət məhkəməsi üçün əhəmiyyətli olduqda belə açılmırdı.

İndiki dövrdə “Poçt rabitəsi haqqında” 29 iyun 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanununda poçtla göndərilənlərə yazışma (məktublar, poçt kartoçkaları, banderollar, xırda paketlər), bağlamalar, poçt konteynerlər aid edilir.

“Digər məlumatlar” termini məlumatların müxtəlif növlərini nəzərdə tutur, bunlar rabitə təşkilatları vasitəsilə elektron-hesablayıcı maşınlarla, habelə televiziya, səs və digər vasitə ilə həyata keçirilir.

Əməliyyat –axtarış tədbirləri keçirilərkən insan hüquqlarının qorunmasının təmini.

Şəxsin əməliyyat-axtarış fəaliyyəti sahəsində hüquqlarının və qanuni mənafelərinin əhəmiyyətli təminatı ondan ibarətdir ki, bu fəaliyyət dəqiq hüquqi əsas üzərində həyata keçirilir. «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda bu fəaliyyətin vəzifə və prinsipləri əhatə edilmişdir. Onların sırasında əməliyyat-axtarış tədbirlərinin keçirilməsinin qanuniliyinə və onların keçirilməsi zamanı insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsinə mühüm yer ayrılır.

İnsan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının qorunması:

1. **Birincisi**, onun fikrincə və ona qarşı qeyri-qanuni əməliyyat-axtarış tədbirlərinin keçirilməsi şikayəti ilə;

2. **İkincisi**, əməliyyat-axtarış fəaliyyətinə edilən idarə, prokuror və məhkəmə nəzarəti ilə təmin olunur. Belə nəzarət şəxsin onun hüquqlarının qorunması barədə müraciət etmədiyi hallarda da yol verilmiş qanun pozuntularını aşkar etməyə və aradan qaldırılmağa imkan verir.

Əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən orqanların hərəkətləri barədə şikayət etmə hüququ ilk növbədə insan və vətəndaşların əsas konstitusion hüquqlarının pozulmasına aiddir: şəxsin şərəf və ləyaqətinin müdafiəsi (m. 46), şəxsi toxunulmazlığı (m. 32), yazışmanın və telefon danışıqlarının sirlinin qorunması (m. 32), mənzil toxunulmazlığı (mad. 33) və s. barədə. Bundan başqa, bir sıra spesifik hüquqların, yəni gizli surətdə hüquq-mühafizə orqanlarına köməklik edən vətəndaşların hüquqlarının pozulması barədə şikayət halları da ola bilər.

Şikayət hüququndan istər Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və digər qanunvericiliyinə, istərsə də beynəlxalq normativ-hüquqi aktlara istinad edərək belə demək olar ki, hətta vətəndaşlar vəzifəli şəxslərin, əməliyyat aparatlarının hərəkətləri nəticəsində onların hüquq və azadlıqlarının pozulmasını güman etdikdə, istifadə edə bilərlər.

Əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən vəzifəli şəxslərin hərəkətləri barədə yuxarı orqana, prokurorluğa, məhkəməyə şikayət etmək olar («ƏAF haqqında» Qanunun 4-cü maddəsinin IV hissəsi).

Yuxarı orqan şikayətə Azərbaycan Respublikasının “Vətəndaşların müraciətlərinə baxılması qaydası haqqında» 10 iyun 1997-ci il tarixli Qanuna və digər normativ aktlara müvafiq olaraq baxmalıdır.

«DİO-da vətəndaşların müraciətlərinə baxılması qaydası haqqında» DİN-in əmri ilə (1 sayılı 05.01.2009) vətəndaşların müraciətlərinə baxılması və onların qəbulunun təşkili məsələləri nizamlanır. Vətəndaşlar DİO rəhbərinin və yaxud onun müavininin qəbuluna yazıla bilərlər. Bütün daxil olmuş şikayətlər xüsusi jurnalda qeyd olunur, rəhbər işçi şikayətin yoxlanmasının vaxtını və icraçılarını təyin edir. Bu zaman vətəndaşların ərizələrini barələrində şikayət olunan orqanlara və vəzifəli şəxslərə göndərmək olmaz. Şikayətin yoxlanmasının nəticəsinə dair əsaslandırılmış rəy yazılır, orada pozulmuş hüquqların bərpası barədə görülmüş tədbirlər göstərilir. Qanuna müvafiq olaraq anonim müraciətlərə baxılmır. Lakin cinayət səciyyəli məlumatı əhatə edən anonim müraciətlər məxfi mənbələrdən alınan məlumatların yoxlanması qaydalarına müvafiq olaraq yoxlanılır.

Şikayətlər yoxlanıldıqdan sonra şikayətçiyə yazılı cavab verilməlidir. Əgər şikayətçinin ərizəsinin baxılmasına imtina edilibsə və yaxud şikayətinə qanunvericilikdə göstərilən müddətdə baxılmayıbsa, onun məhkəməyə aşağıdakı müddətdə müraciət etmək hüququ vardır:

- vətəndaşa onun hüququnun pozulması məlum olandan 3 ay sonra;
- vətəndaş yazılı bildiriş aldıqdan 1 ay sonra (yuxarı orqanın şikayətə baxmaqdan imtina etməsi barədə) və yaxud 1 ay ötdükdən sonra vətəndaş yazılı cavab almadıqda.

Ərizə prokurorluğa şikayətçinin yaşadığı yer və yaxud barəsində şikayətlə müraciət edilən orqanın yerləşdiyi ərazi üzrə göndərilir. Onun baxılmasının qaydası və müddəti Azərbaycan Respublikasının «Vətəndaşların müraciətlərinə baxılması qaydası haqqında», “Prokurorluq haqqında” Qanunları, CPM və s. normativ aktlarla müəyyən edilir (Məsələn, RF-nin Baş Prokurorluğu şəxsin konstitusiyaya hüquqlarının pozulmasına 5 gün müddətində baxılmasını məsləhət görür). Şikayətin nəticələrinə görə prokuror şikayətçiyə əsaslandırılmış cavab hazırlayır.

Bundan başqa, əməliyyat-axtarış orqanlarının qeyri-qanuni hərəkətləri barədə insan hüquqları üzrə müvəkkilinə (ombudsmana) şikayət edə bilər. Bu Azərbaycan Respublikasının “İnsan hüquqları üzrə müvəkkili (ombudsman) haqqında” Konstitusiyaya Qanununda nəzərdə tutulub (28.XII.2001). Qanunun 8.3-cü maddəsinə əsasən dövlət orqanları müvəkkilə şikayət verə bilməzlər. Şikayət ərizəçinin hüquqlarının pozulduğu və ya ona bu barədə məlum olduğu gündən 1 il müddətində verilə bilər. Qanunun 9-cu maddəsində (insan hüquqlarının pozulmasına dair şikayətin məzmunu) qeyd edilir ki, ərizəçinin xahişi ilə müvəkkil onun barəsində məlumatları gizli saxlamalıdır.

“İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının qorunması haqqında Avropa Şurasının Konvensiyasına qoşulmaq haqqında” Qanunun qüvvəyə minməsindən sonra Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları öz hüquqlarının müdafiəsi məqsədilə insan hüquqları üzrə Avropa komissiyasına və insan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinə müraciət etmək hüququ qazanmışlar. Bu qanunvericilik

aktında Azərbaycan insan hüquqları üzrə Avropa komissiyasının öz hüquqlarının pozulması barədə hər bir şikayətçidən şikayət ərizəsinin qəbul edilməsi səlahiyyətini və insan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin Konvensiyanın izahı və tətbiq edilməsi üzrə yurisdiksiyasını məcburi hesab etdi.

Bundan başqa, vətəndaşlar “ƏAF haqqında“ Qanunun 4-cü maddəsinə əsasən əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsi prosesində müəyyən edilmiş hallarda toplanmış məlumatlarla tanış olmaq hüququna malikdirlər.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və digər qanunvericilik aktlarının tələblərinə müvafiq olaraq, dövlət hakimiyyəti və yerli idarəetmə orqanları, onların vəzifəli şəxsləri hər bir şəxsə onun pozulmuş hüquq və azadlıqlarına bilavasitə aid olan material və sənədlərlə tanış olmaq hüququnu (əgər qanunvericilikdə başqa hal nəzərdə tutulmamışdırsa) təmin etməlidirlər.

Qanunun 4-cü maddəsinin V hissəsinə müvafiq olaraq hüquq və azadlıqları pozulmuş şəxsin şikayətinin mahiyyəti üzrə qərar qəbul etmək üçün Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş qaydada xidməti yoxlama və məhkəmə baxışı aparılmalıdır. Qeyd edilənlərin hərtərəfliyi və dolğunluğunu təmin etmək üçün əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin subyekt məhkəmənin qərarına əsasən dövlət sirtinin, hərbi və xidməti sirtin yayılması və əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin keçirilməsinə gizli surətdə yardım edən şəxslər haqqında məlumatlar istisna olmaqla əməliyyat-qeydiyyat işinin məzmunu ilə şikayətçini tanış etməyə borcludur.

Qanunvericiliyə əsaslanaraq şəxsin əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən orqandan onun barəsində alınan məlumatların tələb olunmasının **iki** şərtini qeyd etmək olar:

1) vətəndaşın barəsində əməliyyat-axtarış tədbirlərinin keçirilməsi faktları məlum olmalıdır;

2) güman edilməlidir ki, bu zaman onun hüquqları pozulub.

Ərizə (tələblə əlaqədar) bilavasitə əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən orqana və yaxud yuxarı orqana göndərilir. Belə halda müvafiq orqan konspirasiya qaydalarının tələbləri və dövlət sirtinin yayılmasını istisna edən hədlər nəzərə alınmaqla şəxsə əldə olunmuş informasiyanı təqdim etməlidir. Bununla yanaşı, əgər əməliyyat-axtarış tədbirləri konstitusiyaya uyğun və qanun çərçivəsində keçirilibsə, vətəndaşın onun barəsində toplanmış bütün məlumatı tələb etməyə hüququ yoxdur.

Vətəndaşların əməliyyat-axtarış sənədləri ilə bağlı onu maraqlandıran məlumat arayış vasitəsilə təqdim edilə bilər. Bu arayışa əməliyyat-qeydiyyat işlərində və yaxud digər əməliyyat xidməti sənədlərdəki məlumatlar daxil ola bilər.

Bir çox hallarda məhkəmə tədqiqatının predmeti əməliyyat-axtarış tədbirlərinin keçirilməsinin qanuniliyi, vurulmuş ziyanın ödənilməsi deyil, vətəndaşın hüquqlarının pozulması ilə bağlı sənəd və materiallarla tanışlığa qoyulan məhdudiyyətin əsaslandırılmasıdır. Məhkəməyə şəxsin hüquq və azadlıqlarının pozulması ilə bağlı sənəd və materiallarla tanış olmağa dair rədd cavab verilməsi ilə əlaqədar şikayət ərizəsi ilə yanaşı, əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən orqanların fəaliyyəti nəticəsində dəymiş ziyanın

ödənilməsi barədə də şikayət ərizələri verilə bilər. Əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən orqanın şikayətçiyə müəyyən məlumatların çatdırılmasından imtina etməsi halları olduqda hakim əməliyyat-axtarış fəaliyyəti prosesində alınmış məlumatların gizlilik (konspirasiya) və dövlət sirrinin yayılmaması şərtilə şikayətçiyə təqdim edilməsi barədə həmin orqana göstəriş verə bilər.

Şəxsi həyatın toxunulmazlığına dair məlumatlar vətəndaşların razılığı olmadan yalnız qanunun nəzərdə tutduğu hallarda aşkarlanma bilər. Belə hallara ilk növbədə şəxsin cinayət işi üzrə şahid qismində dindirilməsi prosesində məlumatların aşkarlanması aiddir. Vətəndaşların şəxsi həyatının toxunulmazlığı o demək deyil ki, şəxsi və ailə sirləri, şəxsi həyat haqqında məlumat şahidlərin ifadələrinin predmeti ola bilməz.

Vətəndaşın hüququnun pozulmasına görə mülki-hüquqi məsuliyyət məhkəmə tərəfindən onun şikayətinə baxılması və əməliyyat-axtarış orqanının fəaliyyətinin qeyri-qanuni sayılmasının təsdiq edilməsi prosesində müəyyən olunur. Bu zaman tətbiq edilən təsir tədbirlərinə əmlaka vurulmuş ziyanın və mənəvi zərərin ödənilməsinə aid etmək olar.

Əmlaka vurulmuş ziyanın və mənəvi zərərin ödənilməsi barədə məsələnin qoyuluşu o zaman mümkün olur ki, əməkdaşların hərəkətləri əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsi səbəblərinə və əsaslarına ziddir. Bu halda zərərçəkmiş şəxsin ərizəsinə və yaxud prokurorun (əgər zərərçəkmiş şəxs bunu özü edə bilmirsə) təşəbbüsü ilə iddia icraatına başlanılır və konkret şəxsin əmlakına ziyan vurmuş və yaxud ona mənəvi zərər yetirmiş şəxsin məsuliyyəti, habelə zərərçəkənin itkilərinin ödənilməsi məsələsi həll olunur. Bu məsələlər Mülki Məcəllənin tələblərinə müvafiq olaraq həll edilir. Vurulmuş ziyanın ödənilməsinə tənzim edən mülki-hüquqi qanunvericilik vətəndaşların hər bir hüquq pozuntusuna şamil edilir. Müasir şəraitdə onun tətbiq edilməsinin spesifikasiyası həm əmlak ziyanının, həm də mənəvi zərərin ödənilməsinə nəzərdə tutur. Məsələn, insana vurulan mənəvi zərərin pul formasında kompensasiyanın həcmi məhkəmə tərəfindən müəyyən edilir. Belə olan halda xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, maddi məsuliyyəti bilavasitə təqsirkar vəzifəli şəxslər yox, ziyanı ödəyən dövlət hakimiyyətinin müvafiq orqanları daşıyırlar.

Əməliyyat-axtarış tədbirləri zamanı şəxsin hüquqlarının və qanuni maraqlarının təmin olunmasının hüquqi təminatını Cinayət Məcəlləsində şəxsi həyatın toxunulmazlığının (CM, mad. 156), yazışma, telefon danışıqları, poçt, teleqraf və digər məlumatların sirrinin (CM, mad. 155), mənzil toxunulmazlığının pozulmasına (CM, mad. 157) görə cinayət məsuliyyətinin müəyyən edilməsi təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində vəzifəli şəxsin sənəd və materialları qanunsuz olaraq təqdim etməkdən imtina edilməsi və yaxud natamam və ya yanlış məlumat verilməsinə görə müvafiq məsuliyyət nəzərdə tutulmuşdur. Bu məsələlər də qanunvericilikdə tam həcmdə əhatə olunmamışdır.

Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti sahəsində qeyri-qanuni hüquqi qərarların qəbul edilməsinə görə əməliyyat aparatı əməkdaşları, müstəntiqlər cinayət məsuliyyətinə cəlb oluna bilərlər. Məsələn, Azərbaycan Respublikası **CM-nin 302-ci**

maddəsində əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyi pozmağa görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur.

4. CİNAYƏT-PROSESSUAL FƏALİYYƏTİNDƏ İNSAN HÜQUQLARININ TƏMİNATININ ƏSASLARI .

Daxili işlər orqanlarının (polisin) normativ-hüquqi aktla müəyyən edilmiş vəzifələrinin həcmindən və onların məzmunca müxtəlifliyindən, yəni onların vəzifələrinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq öz fəaliyyətini inzibati fəaliyyət, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti və cinayət-prosessual fəaliyyəti kimi təşkilati-hüquqi formalarda həyata keçirirlər.

Polisin cinayət-prosessual fəaliyyəti – polisin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri olub, aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilir:

– ibtidai istintaqı məcburi olan cinayət işləri üzrə təxirəsalınmaz istintaq hərəkətlərinin icraatı (AR CPM-in 214.1.1-ci maddəsi);

– böyük ictimai təhlükə törətməyən bəzi aşkar cinayətlər üzrə məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat (AR CPM-nin 214.1.2-ci maddəsi);

– axtarış və istintaq hərəkətlərinin icraatı üzrə prokuror və müstəntiqlərin tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi (CPM-in 214.3.4-cü maddəsi).

İnsan hüquqları ümumi səciyyəyə malikdir və DİO-nun cinayət prosesual fəaliyyətində aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

- bütün insanlar heç bir ayrı-seçkiliyə yol verilmədən əsas hüquq və azadlıqlara malikdirlər;
- insan hüquq və azadlıqları məkan, ərazi həddləri ilə bağlı deyildir. İnsanlar harada olmalarından asılı olmayaraq, əsas hüquq və azadlıqlara malikdirlər;
- insan hüquqları universal, bölünməz olmaqla qarşılıqlı bağlılıqdadır. Milli, dini, tarixi, mədəni özünəməxsusluq nəzərə alınmaqla, insan hüquq və azadlıqlarına ali dəyər kimi hörmət və riayət edilməli, onların müdafiəsi təmin olunmalıdır;
- hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsi başqalarının hüquq və azadlıqlarını pozmamalıdır;
- insan hüquq və azadlıqları yalnız qanun, konstitusiya və beynəlxalq hüquq normalarında nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada məhdudlaşdırıla bilər;
- hər kəsin qanunla qadağan olunmayan üsul və vasitələrlə öz hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək hüququ vardır;
- hər kəsin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə təminat verilir.

Cinayət prosesual fəaliyyətin həyata keçirilməsi zamanı nəzərə alınmalıdırlar ki, «İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 1-ci hissəsinə əsasən «hər kəs, onun mülki hüquq və vəzifələri müəyyən edilərkən və ya ona qarşı hər hansı cinayət ittihamı irəli sürülərkən, qanun əsasında yaradılmış müstəqil və qərəzsiz məhkəmə vasitəsilə, ağlabatan müddətdə işinin ədalətli və açıq araşdırılması hüququna malikdir».

Ağlabatan müddətin müəyyən edilməsində məqsəd mülki prosesdəki tərəfləri, eləcə də cinayət prosesində təqsirləndirilən şəxsi məhkəmə prosesindəki həddən artıq

gecikdirmələrdən qorumaqdan və ədalət mühakiməsinin səmərəliliyinə nail olmaqdan ibarətdir.

Cinayət işləri ilə bağlı həmin müddətlərin hesablanması zamanı «ağlabatan müddət» həm ibtidai araşdırma müddətini, həm də hökmün çıxarılmasına kimi olan məhkəmə baxışı müddətini əhatə edir. Avropa Məhkəməsinin hüquqi mövqeyinə görə müddətin hesablanması şəxsə ittihamın elan edilməsi, barəsində həbs qətimkan tədbirinin seçilməsi, ona digər prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqindən başlayır və şəxs barəsində hökmün qanuni qüvvəyə minməsinə və ya onun barəsində cinayət təqibinə xitam verilməsinə kimi davam edir.

Cinayət prosessual fəaliyyətin həyata keçirilməsi zamanı **qərəzsizliyin təmin olunmasına** nail olunmalıdır. Qərəzsizliyinə şübhə olan hər bir əməkdaş prosesual fəaliyyətdən uzaqlaşdırılmalıdır

Hər bir insan təqsirliliyi barədə məhkəmə tərəfindən qəti qərar qəbul edilənə kimi, təqsirsiz hesab edilir. Təqsirsizlik prezumpsiyası cinayətkarlara verilən güzəşt kimi başa düşülməməlidir. Təqsirliliyin sübut edilməsinə aid tələb təqsirləndirilən şəxsin təqsirliliyinə inam olmadığı hallarda məhkəmənin bəraət hökmü çıxarmasını nəzərdə tutur.

Cinayət prosesinin çəkişmə prinsipi prosesdə ittiham və müdafiə tərəflərinin bərabərliyinin təmin olunmasını nəzərdə tutur. Cinayət prosesinin çəkişmə prinsipinə əsasən həm ittiham, həm də müdafiə tərəfinin digər tərəfin təqdim etdiyi sübutlarla tanış olmaq imkanı olmalıdır. Konvensiyanın 6-cı maddəsinin tələb etdiyi ədalətli araşdırmanın məcburi tələbləri arasında cinayət təqibini həyata keçirən hakimiyyət orqanının bütün sübutlar barədə müdafiə tərəfinə məlumat vermək vəzifəsi mühüm yer tutur

Təqdim edilmiş sübutlar işin düzgün həll edilməsi, işin nəticələri üçün əhəmiyyətlidirsə, onlarla bağlı mövqe qərarda əks etdirməlidir.

Müdafiəçiyə müdafiə etdiyi şəxslə sərbəst, təklikdə görüşüb danışmaq imkanı yaradılmasa, o öz vəzifəsini layiqincə yerinə yetirə bilməz. Təqsirləndirilən şəxsin müdafiəçi ilə sərbəst şəkildə, təklikdə, qeyri-məhdud miqdarda və müddətdə görüşmək hüququ heç bir istisnaya yol verilmədən təmin olunmalıdır.

Müdafiə hüququ demokratik cəmiyyətdə ədalətli Cinayət prosessual fəaliyyətin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Konvensiya cinayət törətməkdə təqsirləndirilən şəxsə müdafiəsi üçün üç üsuldan istifadə etməyə imkan verir: özünü şəxsən müdafiə etmək; özünün seçdiyi müdafiəçiyə malik olmaq; müəyyən hallarda pulsuz təyin olunmuş müdafiəçidən istifadə etmək. Zəruri hallarda hüquqi yardım göstərilməsi dövlət hesabına təmin olunmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı «Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt»ın 9-cu maddəsinin 3-cü bəndinə istinad edərək, həbs qətimkan tədbirinin tətbiqinin ümumi təcrübəyə çevrilməsinə imkan verilməməlidir. Şəxsin məhkəməyə gəlməsinə təminatların mövcud olduğu təqdirdə, onun azadlıqda qalmasına üstünlük verilməlidir.

Həbs qətimkan tədbirinə müstəsna tədbir kimi baxılmalı və başqa qətimkan tədbirinin tətbiqinin qeyri-mümkün olduğu, son dərəcə zəruri hallarda tətbiq olunmalıdır.

Azadlıq hüququ məhdudlaşdırılmış şəxslər «İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» Konvensiyanın 5-ci maddəsinin 3-cü bəndinə əsasən azadlıqlarının məhdudlaşdırılması ilə bağlı ağılabatan müddətdə məhkəmə baxışının keçirilməsi, həmçinin barələrində həbs qətimkan tədbiri seçilməsinə zərurət olmadıqda məhkəməyədək azad olunmaq hüququna malikdirlər.

Nəzərə almaq lazımdır ki, şəxsin cinayəti törətməsinə əsaslı şübhə onun həbsə alınması üçün zəruri şərtidir. Bununla belə, bu cür şübhə şəxsin həbsdə saxlanılmasının davam etdirilməsi üçün yetərli deyildir. Şəxsin həbsdə saxlanılmasına bəraət qazandırılması üçün əsaslı şübhə ilə yanaşı, digər əsaslar da mövcud olmalıdır. Bu cür əsaslara cinayət prosesini həyata keçirən orqandan gizlənmək, cinayət prosesində iştirak edən şəxslərə qanunsuz təsir göstərməklə, cinayət təqibi üzrə əhəmiyyət kəsb edən materialları gizlətməklə və ya saxtalaşdırmaqla ibtidai istintaqın və ya məhkəmə baxışının normal gedişinə mane olmaq, cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli yenidən törətmək və ya cəmiyyət üçün təhlükə yaratmaq kimi əsasları aid etmək olar. Bununla belə, həmin əsaslar real olmalı, yəni mötəbər məlumatlarla təsdiq olunmalıdırlar. Həbs qətimkan tədbiri müddətinin uzadılması zamanı məhkəmələr bunun üçün mövcud olan əsasları və onları təsdiq edən sübutları qərarlarında göstərməlidirlər.

Təqsirləndirilən şəxsin uzunmüddətli həbsi üçün tutarlı əsaslar yoxdursa, iş üzrə ehtimal həmişə şəxsin azadlığa buraxılmasının xeyrinə olmalıdır. Azadlığa buraxılmanın əsasları məhkəməyəqədərki bütün müddət ərzində istənilən vaxt tətbiq edilə bilər. Avropa Konvensiyasının 5-ci maddəsinin 3-cü bəndi nəzərdə tutur ki, şəxsin həbsdə saxlanılmasının davam etdirilməsinə haqq qazandırmaq mümkün olmadıqda, o azadlığa buraxılmalıdır. Həbsin əsaslılığı, hər bir işin xüsusiyyəti nəzərə alınmaqla, qiymətləndirilməlidir. Məhkəmələr öz qərarlarında azadlığa buraxılmanı rədd edən konkret əsasları təsdiqləyən faktlara və məlumatlara əsaslanmalıdırlar. Həmin qərarların əsasları, tərəflərin irəli sürdüyü arqumentlər də daxil olmaqla, müvafiq sənəddə öz əksini tapmalı, qərarın surəti təqsirləndirilən şəxsə və onun müdafiəçisinə verilməlidir.

Şəxsi azadlıqdan məhrum etmək üçün onun hüquq pozuntusu törətməsinə əsaslı şübhə olmalıdır. Yalnız belə hallarda azadlıqdan məhrum etmə kifayət qədər əsaslandırılmış və qanuni hesab olunur. Hər bir şübhə obyektiv olaraq şübhə edilən şəxslə güman edilən cinayət hadisəsi arasında əlaqə fakt və məlumatlarla təsdiq olunduqda, əsaslı hesab oluna bilər. Əsaslı şübhə yalnız şəxsin əvvəllər hər hansı hüquq pozuntusu törətməsinə əsaslanma bilməz.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 32 — 33-cü maddələrinə və «İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» Avropa Konvensiyasının 8-ci maddəsinə əsasən «hər kəs öz şəxsi və ailə həyatına, mənzilinə və yazışma sirlərinə hörmət hüququna malikdir». Şəxsi həyat sirlərinin qorunması hüququ ailədə, qohumlar, dostlar arasında əlaqələrdə, insanlar arasında azadlıqda ifadəsini tapır. Düşüncə tərzini, siyasi və sosial dünyagörüşü, məşğuliyyət və yaradıcılıq da şəxsi həyatın təzahürlərinə aiddir. İnsanın şəxsi həyatı, ailə sirri, şərəf və ləyaqəti qanunun müdafiəsi altındadır. Qanunda nəzərdə tutulduğu hallardan başqa insanın öz hüquqlarından istifadəsinə müdaxilə edilməsinə yol verilmir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 13-cü maddəsinin 1-ci hissəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət toxunulmazdır və dövlət

tərəfindən müdafiə olunur. Konstitusiyanın 29-cu maddəsinin IV hissəsinə və Konvensiyanın 1 sayılı Protokolunun 1-ci maddəsinin ikinci abzasına müvafiq olaraq, dövlət ehtiyacları və ya ictimai ehtiyaclar üçün mülkiyyətin özgəninkiləşdirilməsinə yalnız qabaqcadan onun dəyərini ədalətli ödəmək şərti ilə yol verilə bilər.

Mülkiyyət toxunulmazlığı təkcə başqalarının şəxsin subyektiv hüquqlarına qəsd etməməsini tələb etmək hüququnu deyil, həm də dövlətin mülkiyyəti qeyri-qanuni qəsdlərdən mühafizə etmək vəzifəsini nəzərdə tutur. Mülkiyyət hüququnun məhdudlaşdırılmasına qayda kimi deyil, qaydadan istisna kimi baxılmalıdır.

CINAYƏT PROSESİNDƏ İŞTİRAK EDƏN ŞƏXSLƏRİN İNSAN HÜQUQLARININ TƏMİN EDİLMƏSİNİN ƏSASLARI.

Cinayət işi üzrə zərər çəkən şəxslərin, şahidlərin və cinayət prosesində iştirak edən digər şəxslərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və sosial müdafiəsini nəzərdə tutan tədbirlər sisteminin müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müdafiə olunan şəxslərin dövlət müdafiəsi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Cinayət prosesində iştirak edən şəxslərin dövlət müdafiəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu və Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktları ilə həyata keçirilir.

Müdafiə olunan şəxslər aşağıdakılar hesab olunur:

- 1) hüquq-mühafizə orqanlarına cinayət haqqında məlumat vermiş və ya cinayətin aşkar edilməsində, qarşısının alınmasında və ya açılmasında iştirak etmiş şəxs;
- 2) cinayət işi üzrə zərər çəkmiş şəxs, onun qanuni nümayəndəsi və nümayəndəsi, xüsusi ittihamçı və onun nümayəndəsi;
- 3) şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs, onların müdafiəçiləri və qanuni nümayəndələri;
- 4) mülki iddiaçı, mülki cavabdeh, onların qanuni nümayəndələri və nümayəndələri;
- 5) şahidlər;

Müdafiə olunan şəxslər aşağıdakı hüquqlara malikdirlər:

- 1) barəsində tətbiq ediləcək təhlükəsizlik tədbirləri haqqında məlumat almaq;
- 2) barəsində təhlükəsizlik tədbirlərinin tətbiq edilməsi və ya ləğv edilməsi barədə vəsatət qaldırmaq;
- 3) tətbiq edilən təhlükəsizlik tədbirlərindən başqa, digər tədbirlərin də tətbiq edilməsini və ya tətbiq edilən tədbirlərdən hər hansı birisinin ləğv edilməsini təhlükəsizliyi təmin edən orqanlardan tələb etmək;
- 4) prokurorluğa və ya məhkəməyə (hakimə) təhlükəsizlik tədbirlərini həyata keçirən vəzifəli şəxslərin qanunsuz qərarlarından və ya hərəkətlərindən şikayət vermək.

Təhlükəsizliyi təmin edən orqanların müəssisələrə, idarələrə və təşkilatlara göndərilmiş qərarının icrası həmin orqanların vəzifəli şəxsləri üçün məcburidir.

NƏTİCƏ

İnsan hüquqlarının əsas məqsədi insanların qarşılıqlı əlaqəsi, bu əlaqələrin qaydaya salınması, onların hərəkətlərinin və fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi, ziddiyyətlərin, münaqişələrin, qarşıdurmanın aradan qaldırılmasıdır.

Daxili işlər orqanlarının (polis) fəaliyyətinin göstərilən təşkilati-hüquqi fəaliyyət formaları bu orqanlar tərəfindən həll edilən vəzifələrin həcminə və müxtəlifliyinə görə fərqlənir.

Mühazirədə müəyyən etdik ki, dövlətin daxili işlər sahəsindəki ictimai-siyasi sabitliyin qorunub saxlanması, ölkədə hüquq qaydasının və qanunçuluğun təmin edilməsi, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, onların qanuni mənafeələrinin və mülkiyyətin mühafizəsinin təmin edilməsi kimi vəzifələrinin yerinə yetirilməsində daxili işlər orqanları (polis) xüsusi yer tutur. Dövlətin bu sahədəki vəzifələrinin daha da səmərəli yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi məqsədi ilə hüquqi vəziyyətlərindən asılı olaraq konkret normativ-hüquqi aktlar vasitəsi ilə daxili işlər orqanlarının (polis) bu sahədəki vəzifələri müəyyən edilmişdir.

Beləliklə, qanunverici polis təşkilati hüquqi formalar çərçivəsində fəaliyyətinin məqsədini müəyyən edərkən, xüsusi olaraq insanın və vətəndaşın hüquqlarını təminini əsas meyar götürərək, onların müdafiə obyektləri sırasında önə çəkmişdir.